

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, теоретичне та практичне значення, об'єкт і предмет дослідження, його хронологічні та територіальні рамки, визначено мету та завдання дослідження, розкрито наукову новизну роботи, висвітлено процес апробації отриманих результатів.

Перший розділ роботи – “Ступінь наукової розробки теми, проблеми методології та джерелознавства” – присвячений аналізу сучасного рівня наукової розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, визначає методологічні принципи та методи дослідження, дає характеристику джерельної бази роботи.

У підрозділі 1.1 – “Стан та ступінь наукової розробки теми” – дисертант акцентує увагу на відсутності історіографічних оглядів у переважній більшості праць, що розглядають діяльність масонських організацій України на початку ХХ ст. У дисертаціях О. Крижановської та М. Ходоровського підкреслюється слабка розробленість масонської проблематики вітчизняною історіографією, нехтування джерелознавчим аналізом документальної спадщини масонів, явна тенденційність в оцінці сучасними істориками масонства та залежність його наукової інтерпретації від політики¹.

Радянська історична наука, розглядаючи питання причетності масонських організацій до революційних подій в Російській імперії на початку ХХ ст., обов'язково містила аналіз творів зарубіжних авторів із критикою “фальсифікаторської” ролі буржуазної історіографії. Історіографічну цінність має спроба О.Ф. Соловйова підбити підсумки дискусії навколо масонської проблеми наприкінці 1980-х рр².

Серед праць зарубіжних істориків репрезентативними з точки зору історіографії дисертаційної теми є статті Л. Гасса та Н. Сміта³. Популяризаторсько-публіцистичні твори авторів української діаспори¹ практично не мають історіографічної цінності. Певне місце аналізу історіографічних тенденцій у розвитку масонознавчих досліджень приділяється в працях сучасних російських істориків².

Підсумовуючи огляд виявленої наукової літератури, слід констатувати наявність певного набутку у галузі історіографії історії вивчення масонства в Україні. Однак за останні роки побачили світ не

¹Крижановська О.О. Масонство в Україні у другій половині XVIII – на початку ХХ ст. – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997. – С. 9; Ходоровський М.Д. Масонство і Україна (За матеріалами діяльності вільних мулярів XVIII ст.) – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 1999. – С. 10–11.

²Соловьев О.Ф. Споры вокруг масонства: некоторые итоги // Вестник Академии Наук СССР. – 1990. – № 9.

³Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie (do rewolucji lutowej 1917 R.) // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. – 1981. – Т. XVII; Smith N. Political Freemasonry in Russia, 1906–1918: A Discussion of the Sources // Russian Review. – 1985. – Vol. 44. – # 2.

тільки публікації раніше невідомих документів, що значно розширюють наші уявлення про українське масонство початку ХХ ст. та його роль у політичних подіях того часу, але й низка досліджень у науковій періодиці, в яких розробляються окремі аспекти даної теми. Це зумовлює необхідність історіографічного узагальнення досягнень у галузі українського масонознавства та виявлення прогалин, що потребують дослідницького пошуку.

У підрозділі 1.2 – “Принципи класифікації та характеристика джерел” – дисертант зауважує, що специфіка предмета дослідження в значній мірі визначає своєрідність джерельної бази, яку складає комплекс опублікованих праць, у яких містяться відомості з того чи іншого аспекту обраної теми. Основу джерельної бази даної дисертації становлять праці, в яких проведене наукове вивчення та реконструкція історії масонського руху в Україні в перші десятиріччя ХХ ст. та простежуються закономірності його розвитку. У роботі використано два класифікаційних критерії: видовий (формально-функціональний) та за принципом походження.

Користуючись виробленим у джерелознавстві видовим принципом класифікації історіографічних джерел, автор виокремлює такі їх види: а) узагальнюючі історичні праці³; б) монографії⁴; в) дисертації та автореферати дисертацій⁵; г) джерельні публікації, оскільки вони відбивають рівень розвитку історичної науки⁶; д) тематичні збірники⁷; е) наукові статті⁸; є) матеріали конференцій, конгресів⁹; ж) науково-популярні праці¹; з) публіцистичні замітки²; и) критико-бібліографічна література³; і) довідкові видання⁴; й) політичні та ідеологічні документи⁵.

За критерієм походження джерела, використані в даній дисертації, можна розділити на наукові тексти, що були вироблені: а) в радянській історичній науці;⁶ б) в українській діаспорній та російській зарубіжній науці;⁷ в) в західній історіографії;⁸ г) в сучасній українській науці;⁹ д) в

¹Гомзин Б. Масони. Тайна організації. – Торонто, 1970 та ін.

²Серков А.И. История русского масонства. 1845–1945. – СПб., 1997.

³Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. – К., 2002. – Т. 1.

⁴Hass L. *Loża i polityka: Masoneria ros., 1822–1995.* – Warszawa, 1998. – Т. 2 та ін.

⁵Головко В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – Д., 2000 та ін.

⁶Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8–11 та ін.

⁷За кулісами видимої влади. – М., 1984 та ін.

⁸Hass L. *W trójkącie Ukraina–Watykan–Polska w latach 1919–1920 // Dzieje najnowsze.* – Rocznik XII. – Warszawa, 1980. – 1 та ін.

⁹Четвертий міжнародний конгрес українців. – Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. – Одеса – Київ – Львів, 1999.

сучасній російській науці.¹⁰

Саме цей принцип покладений в основу архітекτονіки дисертації. При аналізі джерельної бази дисертант зробив спробу провести аналітичну (зовнішню та внутрішню) критику більшості джерел, використаних при написанні роботи, та перейти до етапу синтетичної критики комплексу джерел відповідного історіографічного періоду.

У підрозділі 1.3 – “Методологія та методи дослідження” – охарактеризовані головні методологічні принципи, дотримані при написанні дисертації. Дисертант вважає за доцільне схилитися до визнання принципу методологічного плюралізму. Автор поділяє точку зору В. Масненка щодо широкого розуміння історіографічного процесу, який включає не тільки генезу наукового знання, а і його суспільне відрефлексування на рівні масової історичної свідомості¹¹. Даний підхід визначається специфікою предмета дослідження, яким є історіографічна традиція вивчення масонських організацій в Україні та їх зв'язку з суспільно-політичними процесами в 1900–1920 рр.

Дисертаційне дослідження базується на двох фундаментальних принципах історичних досліджень: науковій об'єктивності та історизму. Автор поділяє точку зору провідних науковців стосовно доцільності поєднання в історичному дослідженні двох підходів до аналізу результатів людської діяльності: історико-ситуаційного та історико-ретроспективного¹². Для пояснення, оцінки, порівняння історіографічних джерел з метою їх аналізу нами були залучені загальнонаукові методи пізнання: дедуктивний та індуктивний, історичний та логічний, класифікації та аналогії, аналізу та синтезу, що дозволило вивчати історіографічний процес в його динаміці та багатогранних взаємозумовлених зв'язках. Виходячи з поставлених завдань, дисертантом використані спеціальні історичні методи, а саме:

¹Брачев В.С. Масоны и власть в России. – М., 2003 та ін.

²Дзеркало тижня. – 2002. – 8–14 червня. – С. 4 та ін.

³Bouryckin P. Bibliographia sur la franc-maçonnerie en Russia. – Paris, 1967.

⁴Серков А.И. Русское масонство. 1731–2000 гг.: Энциклопедический словарь. – М., 2001.

⁵Голос України. – 2003. – 6 лютого. – С. 2.

⁶Минц И.И. Метаморфозы масонской легенды // История СССР. – 1980. – № 4.

⁷Берберова Н.Н. Люди и ложи. Русские масоны XX столетия. – Х.-М., 1997; Куницький М. Московська масонерія й дорадники Греко-католицької гієрархії. – Варшава, 1934.

⁸Katkov G. Russia, 1917. The February Revolution. – L., 1967.

⁹Солдатенко В., Веденєв Д. Українські масони в добу революції // Історія України. – 2001. – № 15.

¹⁰Соловьев О.Ф. Масонство в мировой политике XX века. – М., 1998.

¹¹Масненко В.В. Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06. – К., 2002. – С. 5.

¹²Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 32–33.

історико-генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, метод періодизації та ін¹. Використання різних методів у їх поєднанні на відповідних етапах дослідницької роботи, базоване на принципах наукової критики, дозволило автору вирішити проблеми, які складають сутність дисертації, та стало основою для досягнення нових наукових результатів.

У другому розділі – **“Масонська проблема у висвітленні радянської історіографії”** – простежується еволюція дослідження радянськими істориками масонського руху на терені Російської імперії на початку ХХ ст. Радянська історіографія не створила спеціальних досліджень з дисертаційної теми, проте наукова та науково-популярна література радянських часів містить окремі факти, їх пояснення та висновки щодо історії масонських організацій України 1900–1920 рр. Частина положень радянських учених стала підґрунтям для масонознавчих досліджень сучасними вітчизняними істориками.

Підрозділ 2.1 – “Концептуальні засади” – містить оцінку масонства як суспільно-політичного феномену класиками марксизму-ленінізму як вихідного пункту в дослідженні даного історичного явища радянською історичною наукою, а також аналіз рішень II та IV конгресів Комінтерну про несумісність членства в комуністичній партії та масонських ложах. У післявоєнній радянській історіографії вони набули розширювального трактування й були перенесені на характеристику масонства ХХ ст. як знаряддя боротьби міжнародного імперіалізму з пролетаріатом, компартіями та країнами соціалізму.

Підрозділ 2.2 – “Масонство в працях радянських істориків (1920-ті – середина 1970-х рр.)” – присвячений початковому етапу дослідження радянською історичною наукою кола питань, пов’язаних з розвитком масонського руху в Росії (1900–1920). У публіцистичній статті Ф. Мата викривається, зокрема, “реакційна” буржуазна сутність масонства в особі його українських представників, “агентів світового капіталу” С. Петлюри, П. Скоропадського². Дисертант зауважує, що 1920-ті рр. стали часом створення важливих джерел з історії масонських організацій України (1900–1920), зокрема, мемуарної літератури та матеріалів слідчих справ НКВС.

У підрозділі 2.3 – **“Радянська історіографія 1970-х – 1980-х рр. про роль масонства в політичному житті Російської імперії (1905–1920)”** – автор дисертації виділяє декілька підходів до масонської теми в радянській історичній науці, висвітлює їх основні положення. Прибічники “традиціоналістського” підходу А.Я. Аврех, І.І. Мінц, О.Ф. Соловйов

¹Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. – М., 1987. – С. 35–45; Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – С. 241.

²Мат Ф. Ясновельможна маріонетка // Глобус. – 1924. – № 13–14. – С. 16–18.

відкидають, як безпідставну, версію про масонів як організаторів Лютневої революції. На їх думку, російське масонство ХХ ст. було “quantite negligeable” (мізерною величиною) та не могло істотно вплинути на розстановку класових сил напередодні революційних подій 1917 р.¹

Версію “жидо-масонської змови” репрезентують праці М. Яковлева, В. Бегуна. Твір першого, написаний з подачі КДБ, розкриває “контрреволюційну” роль масонів у підготовці Лютневої революції 1917 р.² В. Бегун, спираючись на твори Л. Гасса, розвінчує контрреволюційну діяльність буржуазних наймитів С. Маркотуна та С. Петлюри³. “Помірковано-промасонську” течію репрезентує В.І. Старцев, який, заперечуючи теорію “змови”, прагне, хоч і не зовсім вдало, дати аналіз розвитку масонських організацій в Росії⁴. Проте обмеженість джерельної бази не дозволила йому зробити це на належному рівні, хоча плідна праця історика заслуговує на високу оцінку.

Підрозділ 2.4 – “Масонська проблема в історіографії доби перебудови” – висвітлює результати масонознавчих студій на даному етапі. Публікації джерел з історії російського та українського масонства початку ХХ ст.⁵ активізували дискусію навколо проблеми “масони та революція”, в якій брали участь О.Ф. Соловйов, В.І. Старцев, Л. Гасс та інші⁶.

Отже, масонські організації України як самостійна наукова проблема в радянській історіографії не розглядалися, проте вивчення діяльності українських масонів становило складову частину або досліджень історії “російського політичного масонства” початку ХХ ст., або історії непролетарських політичних партій та рухів. До здобутків радянської історіографії слід віднести виведення російського масонства ХХ ст. за межі “чорносотенного міфу” та постановку наукової проблеми його дослідження.

Третій розділ – “Масонський рух України (1900–1920) у зарубіжній історіографії” – містить аналіз праць істориків діаспори, англо-американських дослідників та польського вченого Людвіка Гасса. **У підрозділі 3.1 – “Оцінка історичної ролі масонства дослідниками української діаспори та російської еміграції”** – дисертант зауважує, що значне місце у зарубіжній історіографії займають твори, які репрезентують “змовницький” підхід до характеристики історичного

¹Аврех А.Я. Масоны и революция. – М., 1990. – С. 342; Минц И.И. Метаморфозы масонской легенды. – С. 122; Соловьев О.Ф. Международный империализм – враг революции в России. – М., 1982. – С. 135–137.

²Яковлев Н.Н. 1 августа 1914. – М., 1974.

³Бегун В.Я. Рассказы о “детях вдовы”. – Минск, 1986. – С. 100–101.

⁴Старцев В.И. Революция и власть. – М., 1978.

⁵Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – М., 1990 та ін.

⁶Вопросы истории. – 1988. – № 10; 1989. – № 6; 1990. – № 1.

процесу. Праці прибічників “жидо-масонської змови”¹ “страждають” на крайній суб’єктивізм в оцінці подій, безпідставність суджень, нерідко відсутність бібліографічного апарату та інших ознак наукового дослідження, що засвідчує їх наукову неспроможність. Представники ліберальної історіографії С. Мельгунов, Б. Ніколаєвський головну увагу приділяють російському політичному масонству та його ролі в подіях Лютневої революції 1917 р., вказуючи на обмеженість джерельної бази та імовірнісний характер висновків.²

У підрозділі 3.2 – “Західна історіографія про зв’язок масонства з революційним рухом у Російській імперії на початку ХХ ст.” – зазначається, що обговорення масонської проблеми в англо-американській науці проходило під прапором полеміки з радянськими істориками, в центрі якої постало питання про роль масонських організацій у діяльності ліберальної опозиції царату, в підготовці та здійсненні Лютневої революції. Найбільший внесок у масонознавчі дослідження зробив Натан Сміт.³ Оскільки своїм завданням західні історики вважали вивчення російського масонства, їх праці містять лише окремі відомості з історії масонського руху України (1900–1920). Проте зауважимо, що “Великий Схід народів Росії” мав чимало осередків на українському терені, тому висновки даних авторів, зроблені при аналізі російського масонства, майже цілком відповідають характеристиці українських лож даного відгалуження.

Підрозділ 3.3 – “Масонські організації України 1900–1920 рр. в творах польського історика Л. Гасса” – висвітлює його концепцію розвитку українського масонства початку ХХ ст. та аналіз внеску вченого у масонознавчі дослідження. Дисертант підкреслює, що Л. Гасс уперше в історіографії робить новітнє українське масонство предметом спеціального дослідження, виділяючи в даному русі два напрями: ложі, підпорядковані “Великому Сходу народів Росії”, та ложі шотландського обряду, на основі яких у 1918 р. постала “Велика Ложа України”⁴. Історик дає характеристику утворенню та діяльності “Великої Ложі України” (1918), її провідникам, зокрема С. Маркотуну, розглядає роль масонських зв’язків у процесі дипломатичного визнання УНР¹. Однак чимало положень концепції Л. Гасса щодо розвитку українського масонства викликають з боку сучасних істориків заперечення й закиди у

¹Бостуніч Г. Масонство и русская революция. – М., 1995; Ковалик В. Масонерія: Руїна віри і народів. – Аргентина – Бразилія – ЗДА, 1968.

²Мельгунов С. На путях к дворцовому перевороту. – Париж, 1931. – С. 180–188; Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. – С. 7–45.

³Smith N. The Role of Russian Freemasonry in the February Revolution: Another Scrap of Evidence // Slavic Review. – 1968. – Vol. XXVII. – # 4.

⁴Hass L. Ambicje, rachuby, rzeczywistość: Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej. 1905–1928. – Warszawa, 1984. – S. 148–149.

необґрунтованості.

Четвертий розділ – “Масонські організації України (1900–1920) в оцінці сучасних російських та українських істориків” – присвячений аналізу основних течій у сучасній історіографії масонської проблеми, характеристиці позитивних та негативних рис праць істориків-масонознавців, виявленню лакун дослідницького пошуку та визначенню перспектив подальших наукових пошуків. До основних завдань сучасної історичної науки в галузі дослідження масонського руху початку ХХ ст. слід віднести деміфологізацію масонства як суспільного феномену та розвінчування антимасонських стереотипів, пошук нових джерел, введення до наукового обігу недоступних раніше документів із закритих архівів та їх аналіз з метою заповнення “білих плям” і створення цілісної картини розвитку новітнього масонства. Дисертант виокремлює три основних підходи до вивчення масонського руху в пострадянській історіографії, що характерні як для вітчизняної, так і для російської науки: критичний, ліберальний та “змовницький”.

У підрозділі 4.1 – “Новітнє українське масонство у висвітленні сучасної російської історіографії” – автор дисертації зауважує, що актуальність даної теми в сучасній Росії визначається, передовсім, її політичною заангажованістю. Теорія “жидо-масонської змови”, репрезентована О.А. Платоновим², має велику популярність у Росії, активно підживлюється антизахідними політичними силами та РПЦ. Представники критичного напрямку³ прагнуть зважено оцінити роль масонства в російському політичному житті початку ХХ ст., приділяють значну увагу аналізу причин привабливості масонства для освічених верств суспільства. Проте їх праці майже не містять конкретно історичного матеріалу з історії українських лож та його оцінки.

Твори А. Серкова, що належать до ліберального напрямку, мають найбільше значення для дослідження історії українського масонства, оскільки він є єдиним з російських авторів, який висвітлює діяльність вітчизняних лож у контексті загального розвитку російського масонства 1900–1920 рр., дослідив стосунки між російськими та українськими ложами, провів джерелознавчий аналіз декількох документів з історії українського масонства, зокрема, “Декларації “Великої Ложі України” (1919), що сформульована С.В. Петлюрою¹. Таким чином, сучасна російська історіографія зробила значний внесок у вивчення розвитку

¹Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie, 1917–1921 // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. – 1983. – Т. XVIII. – S. 57–81.

²Платонов О. Терновый венец России. Тайная история масонства. 1731–1996. – М., 1996.

³Соловьев О.Ф. Русское масонство. 1730–1917. – М., 1993; Шелохаев В.В. Николай Виссарионович Некрасов // Вопросы истории. – 1998. – № 11–12.

масонства на терені Російської імперії (1900–1920), здобутки російської історіографії та дискусія між російськими та українськими істориками створюють умови для подальших наукових розвідок у галузі дослідження масонських організацій України.

У підрозділі 4.2 – “Масонський рух України 1900–1920 рр. у працях вітчизняних дослідників” – автор виділяє три етапи в розвитку сучасного українського масонознавства, характеризує основні досягнення джерелознавчих пошуків у цій галузі, оцінюючи внесок С. Білоконя та Л. Портнової². Критичний напрям в українському масонознавстві представлений, в основному, монографією О. Крижановської³. Дисертант висвітлює основні положення її концепції стосовно розвитку масонських організацій в Україні, її позитивні риси та недоліки, зазначає, що автори наступних праць ґрунтуються на висновках даного автора. Найширше в сучасній літературі репрезентована, на нашу думку, ліберальна течія⁴, автори якої вказують на елітарність українського масонського руху початку ХХ ст., значний вплив прихованого шару розстановки партійних сил на політичні процеси в Україні, зовнішню політику українських урядів у добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Конспірологічний підхід, популярність якого за останні роки зростає, найяскравіше простежується в праці М. Сенченка про латентні структури світової політики⁵.

Отже, вітчизняна наука зробила перші кроки в дослідженні діяльності масонських організацій України 1900–1920 рр. Українськими вченими визначені чільні напрями наукових пошуків, оцінені здобуті результати, висловлені гіпотези, що потребують подальших уточнень та опрацювань.

¹Серков А.И. История русского масонства. 1845–1945. – СПб., 1997.

²Білокін С. Заборонена тема? // Народна газета. – 1995. – № 16. – С. 4; Портнова Л. Стосунки між масонами Великої Ложі України та Великого Сходу Франції в 1918–1919 роках // Київська старовина. – 1999. – № 3.

³Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у ХVІІІ – на початку ХХ ст.) – К., 1998.

⁴Веденєв Д. Листування між українськими та французькими масонами в добу визвольних змагань 1917–1920 // Розбудова держави. – 1996. – № 5; Ткаченко В. Вільні каменярі, або Масони в Україні: чи допоможуть вони молодій незалежній державі // Україна. – 1992. – № 26.

⁵Сенченко М.І. Латентні структури світової політики: Нариси з конспірології. – К., 2003.